

у Швейцарії. Його масток Ферней був розташований так, що два будинки знаходилися по один бік кордону — у Франції, а два — на території Швейцарії. «Філософи повинні мати, як лисиці, дві чи три нори, щоб ховатися від собак, які їх переслідують», — жартував письменник. У найближчому селі він організував притулок для тих, хто постраждав від церковної чи суспільної нетерпимості. Вольтер пишався тим, що у Фернейській церкві правилися служби і для католиків, і для протестантів. Ферней зробився місцем паломництва освічених людей усіх країн. Серед тих, з ким листувався «фернейський патріарх» (так називали Вольтера), були короновані особи: Фрідріх II, Катерина II, Густав III Шведський, Християн II Данський, польський король Станіслав Понятовський...

Вольтер активно реагував на пекучі питання ідейної боротьби. Один із сучасників писав так: «Як тільки відбувається якийсь акт фанатизму чи злочину проти гуманності, Вольтер гучно проголошує ім'я винуватця на всю Європу». Найважливішою для Вольтера була боротьба з церковним фанатизмом і нетерпимістю. Він докладав багато зусиль, щоб домогтися реабілітації людей, які безневинно постраждали від сваволі церкви. Купець Жан Каллас, протестант, був звинувачений у тому, що він нібито убив свого сина за те, що той хотів перейти у католицизм. Чотири роки Вольтер доводив невинність покараного (його четвертували і спалили). Упродовж розслідування він заручився підтримкою Фрідріха II і Катерини II. Вина іншої жертви, молодого дворянина де ля Барра, полягала у тому, що він не зняв капелюха у присутності духовної особи, а також його звинуватили (без жодного свідка!) ще у тому, що він нібито поламав розп'яття. Його жорстоко катували і засудили до смерті. У вогнище кинули знайдений у нього під час обшуку твір Вольтера «Філософський словник». Дев'ять років витратив Вольтер, щоб довести невинність протестанта Сірвента, якого звинуватили у вбивстві дочки.

Свою діяльність Вольтер утвердив у Європі поняття *вольтер'янства*, яке означає безстрашне вільнодумство, що зачіпає звичні світоглядні й моральні засади суспільства і виражається в яскравій, дотепній формі. Нерідко вольтер'янство пов'язували з атеізмом, але Вольтер атеїстом не був. Він мріяв про «релігію служіння ближньому в ім'я любові до Бога замість переслідування свого ближнього та його знищення в ім'я Бога», про релігію, «яка була б здатна перетворити людський рід на народ братів».

У 1778 р., коли трон перейшов до нового короля — Луї XVI, Вольтер зміг нарешті повернутися на батьківщину. Парижани захоплено вітали прославленого мислителя і письменника, на його голову було покладено лавровий вінок. Та сили Вольтера були підточені життєвою боротьбою. Він помер 30 травня 1778 р. Церква не дозволила поховати його в освяченій землі, і Вольтера було поховано таємно. Його прах перепоховали у 1791 р. під час Французької революції, у церкві Святої Женеви в Парижі — пантеоні великих людей Франції.

ПРОСТАК

(Уривки)

Вольтер був плодовитим письменником в усіх жанрах — драматургії, поезії, прозі. Та найбільше прославили його ім'я 14 так званих філософських повістей, серед них «Задіг, або Доля» (1747), «Кандід, або Оптимізм» (1758) і, мабуть, найкраща — «Простак» (1767). Від читача цих повістей вимагається велика увага до філософських і суспільних поглядів автора, які той виражає не абстрактно, а в конкретних персонажах і життєвих ситуаціях. Вольтер будує розповідь у вигляді стрімких подій. Його завдання — якнайшвидше привести подію до точки, в якій виявиться і стане наочною якась безглуздість навколишнього життя. Цю безглуздість автор нерідко резюмує (підсумовує) своїми словами або словами персонажа. Проза Вольтера здебільшого іронічна і комічна.

В повісті «Простак» для того, щоб відітнути безглуздя французького життя, автор придумує героя, який виріс в іншому світі, за інших життєвих обставин. Простак належить до індіанського племені гуронів і потрапив до «цивілізованої» Франції випадково. Все, що звичне для французів, викликає в юнака простодушне здивування. Проте Вольтер висміює не все французьке життя взагалі, а ті його риси, які, на думку письменника, суперечать здоровому глузду, природному еству людини. Вольтер запрошує читача подивитися з позиції наївного спостерігача свіжим поглядом на те в житті, з чим усі звикли і примирилися. Такий прийом називається *очудненням* — від слова «чудний» (коли раптом щось здається чудним, дивним).

Тема повісті — історія кохання Простака і юної вродливиці Сент-Ів. Наївні судження гурона виявляються влучними; сам того не знаючи, він викриває різноманітні суспільні забобони й нісенітниці, насамперед поведінку людей, засновану на релігійних приписах. Простак — рупор авторських поглядів.

У розділах 1—8 події відбуваються в Нижній Бретані, в пріораті Гірської Богоматері. Тут багато гумору, описуються смішні непорозуміння і пригоди. Друга частина повісті досить драматична. Простак, відзначившись у битві з англійцями, які напали на узбережжя, вирушає в Париж за заслуженою нагородою, а заодно за дозволом одружитися з коханою Сент-Ів. Простаку так і не вдалося домогтися свого. Ніжна й віддана Сент-Ів гине. Маленька людина виявляється цілком беззахисною перед сваволею урядовців. Усі її «природні почуття» — добросовісність, сердечність, віра в справедливість — безжалюбно розтоптані жорстокою державною машиною.

Розділ перший

ЯК ПРИОР МОНАСТИРЯ СВЯТОЇ ГОРИ І ЙОГО СЕСТРА ЗУСТРІЛИ ГУРОНЦЯ

Якось святий Дунстан, ірландець за національністю і святий за професією виїхав з Ірландії на невеличкій горі, пливучи до

берегів Франції, і доїхав цим екіпажем аж до Сан-Малоської бухти. Зійшовши на берег, він поблагословив свою гору, а вона зробила йому глибокого реверанса й тою самою дорогою повернулася до Ірландії.

Дунстан заснував на тому місці невеличкий монастир і назвав його монастирем Гори; так він зветься й досі, як кожен то знає.

Року 1689, ввечері 15 червня, абат Керкабон, пріор монастиря Святої Гори, проходжувався берегом моря з панною Керкабон, своєю сестрою, щоб побути на свіжому повітрі. Пріор, трохи вже пристаркуватий, був добрий панотець, його любили сусіди, як раніш любили сусідки. Найбільше зажив він пошани за те, що був єдиною духовною особою, яку не треба було нести до ліжка після вечері з братією...

Панна де Керкабон, ніколи не будши одружена, хоч мала до того велике бажання, на сорок п'ятому році зберігала ще свою свіжість; вдача її була добра й чутлива; вона любила розважатись і була побожна.

Пріор мовив до сестри, дивлячись на море:

— Леле! Це тут наш бідолашний брат з любов'ю нашою невісткою сів 1669 року на фрегат «Ластівка», щоб їхати на службу до Канади; коли його не вбито, ми можемо сподіватися ще побачити його.

— Чи думаєте ви, — сказала панна де Керкабон, — що нашу невістку з'їли ірокези, як то говорили нам? Та певне, що, коли б її не з'їли, вона повернулася б сюди. Я плакатиму за нею все своє життя; це була чарівна жінка, а наш брат, будши дуже розумним, напевне набув би великого майна.

Зворушені обоє цими спогадами, побачили вони, що до Ренської бухти з припливом увійшов невеличкий корабель. То були англійці, що приїхали продати деякі вироби своєї країни. Вони вистрибнули на землю, не глянувши ні на пана пріора, ні на сестру його, що дуже образилася за таку малу до неї увагу. Інакше повівся дуже ставний молодик, що за одним махом перестрибнув через голови своїх товаришів і опинився просто проти панни; не мавши звички низько вклонятися, він хитнув їй головою. Обличчя його й убрання привернули до нього братів і сестрин погляди: був він простоволосий і без панчіх; на ногах були невеличкі сандалі, а голову прикрашало довге волосся, заплетене в коси; невеличкий камзол облягав тонкий і гнучкий стан; вигляд мав одважний і водночас лагідний. В одній руці тримав він невеличку пляшку барбадської горілки, а в другій щось схоже на торбину: там була чарка і дуже добрий морський сухар. Він досить доброю французькою мовою запропонував своїй барбадській горілки панні де Керкабон і її братові; випив з ними, змусив їх

брата і сестра були зачаровані. Вони запропонували йому свої послуги, питаючи його, хто він і куди їде. Молодик одповів їм, що він не знає нічого, а взагалі дуже цікавий, що хоче подивитися, які то береги у Франції... Зважаючи на його вимову, пан пріор подумав, що він не англієць і дозволив собі запитати, з якої він країни.

— Я гуронець, — відповів йому молодик.

Панна де Керкабон, здивована й зачарована, що бачить гуронця, такого ввічливого до неї, запросила молодика вечеряти. Його не треба було просити двічі, й усі троє вирушили до монастиря Святої Гори.

Куца й кругла панна пильно дивилася на нього своїми маленькими очима й вряди-годи говорила пріорові:

— Обличчя цього юнака нагадує колір лілей і троянд. Незвично біла шкіра для гуронця!

— Маєте рацію, сестро моя, — відповідав їй пріор...

Швидко поширилася чутка, що в монастирі є гуронець. Найкраще товариство з округи поквапилося піти туди на вечерю. Абат де Сент-Ів прийшов туди зі своєю сестрою, молодію, сумірною бретонкою, дуже вродливою й дуже добре вихованою. Суддя і збирач податків були на вечері зі своїми жінками. Чужинця посадили поміж панною де Керкабон і панною де Сент-Ів. Всі захоплено дивилися на нього, всі говорили з ним і всі одночасно розпитували його. Гуронця те не хвилювало. Здавалось, він керувався девізом мілорда Болінброка: «Nihil admirari»¹. Та, кінець кінцем, од такого шуму терпець йому увірвався й він сказав досить спокійно:

— Панове, в моїй країні розмовляють по черзі. Як можу я відповісти вам, коли ви не даєте мені змоги вас вислухати?

Розум завжди на кілька хвилин отямлює людей: настала велика тиша. Пан суддя, що завжди зачаровував чужинців, хоч би де натрапляв на них, і був найбільший на всю округу розпитувач, сказав йому перший:

— Пане, як ви зветесь?

— Мене завжди називали Простаком, — відповів гуронець, — в Англії це ім'я за мною залишилося, бо я завжди говорю просто-сердо те, що думаю, і роблю все, що хочу.

— А як же, будши гуронцем, могли ви, пане, опинитися в Англії?

— Мене туди привезли. В одному з боїв англійці взяли мене в полон, хоч я й добре боронився, і як люди, які дуже поважають відвагу і будши порядними, як і ми, запропонували мені або повер-

¹ «Nihil admirari» (лат.) — нічому не дивуватись.

— Але ж, пане, — сказав суддя своїм урочистим тоном, — як могли ви отак покинути батька й матір?

— Бо я ніколи не знав ні батька, ні матері, — сказав чужинець.

Це зворушило товариство, і всі проказували: «Ні батька, ні матері!»

— Ми будемо йому замість них, — сказала господиня дому до свого брата пріора. — Який цікавий оцей гуронець!

Простак подякував їй з благородною і гордою сердечністю і дав зрозуміти, що не має потреби ні в чому.

— Я помічаю, пане Простаче, — сказав поважний суддя, — що ви краще розмовляєте французькою мовою, ніж то властиво гуронцям.

— Один француз, — сказав той, — якого полонили за мого раннього дитинства в Гуронії і з яким я дуже заприятелював, навчив мене цієї мови; я дуже швидко навчаюся того, чого хочу навчитися. Приїхавши до Плімута, я зустрів одного з ваших французів-утікачів, що ви звете «гугенотами»¹, не знаю вже чому. З ним я зробив деякий поступ у знанні вашої мови і, як тільки зміг вільно висловлюватися, поїхав подивитися на вашу країну, бо я таки люблю французів, коли вони не дають забагато запитань.

Абат де Сент-Ів, незважаючи на це тонке попередження, поспитав у нього, котра з трьох мов найбільше подобається йому: гуронська, англійська чи французька.

— Безперечно, гуронська, — відповів Простак.

— Чи то ж можливо?! — вигукнула панна де Керкабон. — Я завжди думала, що французька мова найкраща з усіх мов, після нижньобретонської.

Це призвело до того, що почали запитувати в Простака, як гуронському сказати «тютюн», і він одповів: «тайя»; як сказати «їсти», і він одповів: «ессентен». Панна де Керкабон конче хотіла дізнатися, як сказати «кохати»; він відповів: «травандер» і доводив, не без видимої рації, що ці слова цілком варті відповідних їм французьких і англійських. Усім гостям здалося, що «травандер» дуже гарне слово.

Пан пріор, що мав у своїй книгозбірні гуронську граматику, котру подарував йому велебний панотець Сагар Теода, францисканець і уславлений місіонер, вийшов на хвилину з-за столу, щоб перевірити гуронця. Повернувся він задиханий од ніжності

¹ Наприкінці XVII ст. у Франції посилювалися переслідування протестантів-кальвіністів (гугенотів), і вони почали емігрувати в Англію.

поговорили про розмаїття мов і погодилися, що, коли б не було пригоди з Вавилонською вежею, всі на землі розмовляли б французькою мовою.

Суддя-розпитувач, що досі трохи не довіряв новій людині, відчув до нього глибоку пошану. Він розмовляв з ним чемніше, ніж раніш, чого Простак і не помітив.

Панні де Сент-Ів дуже цікаво було знати, як залицяються кавалери в гуронському краї.

— Здійснюючи подвиги, — відповів гуронець, — щоб сподобатися особам, які схожі на вас.

Всі гості плескали в долоні і дивувалися. Панна де Сент-Ів почервоніла й була дуже рада. Панна де Керкабон теж почервоніла, але не була така рада; її трохи вколело, що ця гречність адресувалася не до неї; але вона була така добра, що прихильність до гуронця від цього зовсім не змінилася. Вона дуже добродушно поспитала в нього, скільки коханих було в нього в Гуронії.

— В мене була тільки одна, — сказав гуронець, — це панна Абакаба, приятелька моєї дорогої годувальниці. Очерет не такий стрункий, горностаї не такий білий, вівці не такі сумирні, орли не такі горді й сарни не такі легкі, як була Абакаба. Якось вона гналася за зайцем недалеко від нас, миль за п'ятдесят од нашої оселі; один погано вихований альгонкієць, що жив за сто миль далі, хотів одібрати в неї зайця; я дізнався про це, побіг туди, ударом палиці кинув його на землю і, зв'язавши руки й ноги, привів до ніг моєї коханої. Абакабині батьки хотіли з'їсти його, та я ніколи не мав смаку до таких бенкетів. Я відпустив його на волю й узяв собі за друга. Абакабу так зворушив мій вчинок, що вона дала мені перевагу над усіма своїми закоханнями. Вона кохала б мене й досі, коли б її не з'їв ведмідь. Я убив ведмедя, довго носив його шкуру, але це не потішило мене.

Панна де Сент-Ів відчула таємне задоволення, дізнавшись, що Простак мав тільки одну кохану й що Абакаби вже нема на світі; але вона не добирала причини свого задоволення. Всі втупили очі в Простака; всі хвалили його за те, що не дозволив своїм товаришам з'їсти альгонкійця.

Немилосердний суддя, не мігши стримати свою цікавість, хотів довідатись, якої релігії дотримується гуронець: англіканської чи гугенотської.

— Я дотримуюся своєї релігії, — сказав той, — як ви своєї.
— Леле! — вигукнула панна де Керкабон. — Я бачу, що ці нікчемні англійці не подумали навіть охрестити його.

бути, чи то ж гуронці не католики!? Хіба велебні отці езуїти не всіх їх навернули до віри?

Простак запевнив її, що в його країні ще нікого не навернули до віри, ще ніколи справжній гуронець не змінив переконань і що в їхній мові нема навіть терміна, що означав би зрадливість. Ці останні слова надзвичайно сподобалися панні де Сент-Ів.

— Ми охрестимо його, ми охрестимо його, — говорила панна де Керкабон панові пріорові, — ви матимете честь зробити це, мій любий брате, а я дуже хочу бути йому за хрещену матір; пан абат де Сент-Ів прийме його від купелі. То буде блискуча церемонія, про неї говоритимуть по всій Нижній Бретані, і це дасть нам навіки шанобу й повагу.

Все товариство підтримало господиню, всі гості кричали: «Ми охрестимо його!»

Простак відповів, що в Англії людям дозволяють жити, як їм хочеться. Він заявив, що пропозиція зовсім йому не подобається і що гуронські закони куди кращі за закони Нижньої Бретані; нарешті, сказав, що на другий день від'їде. Випорожнили його пляшку з барбадською горілкою, і всі пішли відпочивати...

Розділ другий

ГУРОНЕЦЬ, ПРОЗВАНИЙ ПРОСТАКОМ, ДІЗНАЄТЬСЯ ПРО СВОЇХ БАТЬКІВ

Простак своїм звичаєм прокинувся ще на світанку на спів півня, якого в Англії й Гуронії називають «сурмачем дня». Він був не такий, як чесне товариство, що вилежувалося марно на ліжках, аж поки сонце обійшло половину свого кола, що втрачало стільки дорогіших годин у цьому середньому між життям і смертю стані і потім ще скаржилося, що життя надто коротке. Він виходив уже дві чи три милі, забив уже штук із тридцять дичини, коли, повернувшись, зустрів пана пріора і його скромну сестру, що проходжувалися в нічних ковпаках по садку. Він подав їм усю свою здобич і, витягнувши з-за сорочки маленький талісман, що завжди носив на шії, попросив узяти його на подяку за добре вітання.

— Це все, що я маю найціннішого, — сказав він їм. — Мене запевняли, що я буду завжди щасливий, поки носитиму на шії цю маленьку децицію, і я даю її вам, щоб ви завжди були щасливі.

Пріор і панна всміхнулися, зворушені Простаковою простосердешністю. Подарунок той складався з двох досить погано зроблених маленьких портретів, зв'язаних зайложеним ремінцем.

Панна де Керкабон запиталася в нього, чи є в Гуронії малярі.

— Ні, — сказав він, — цю дивовижу дала мені моя годувальниця; чоловік її дістав це, перемігши й роздягнувши кількох канадських французів, з якими ми ворогували, от і все, що я про це знаю.

Пріор уважно розглядав ці портрети; він змінився на обличчі, схвилювався, руки йому затремтіли.

— В ім'я Божої Матері Гори! — вигукнув він. — Мені здається, що це обличчя мого брата капітана і його жінки.

Панна, зворушено поглянувши на них, також упізнала їх; обох охопило здивування й радість, змішана з журбою; обоє зворушилися, обоє плакали, серця їм тремтіли, вони кричали, відбирали одне в одного портрети, кожне з них брало їх і віддавало разів двадцять на секунду. Вони пожирали очима портрети й гуронця; вони розпитували його один по одному й обоє разом, у якому місці, коли, як опинилися ці мініатюри в руках його годувальниці; вони погоджувалися, вони вираховували час після капітанового від'їзду; вони згадували, що мали від нього звістку, коли він був поблизу гуронської країни і що відтоді вони нічого ніколи не чули про нього.

Простак сказав їм, що не знав ні батька, ні матері. Пріор, розумна людина, помітив, що Простакове підборіддя вкрите кучерявою бородою, тим часом, як він добре знав, що в гуронців бороди не буває.

— Мій брат і невістка не з'являлися після експедиції проти гуронців 1669 року, мій небіж був тоді ще немовлям; гуронська годувальниця врятувала йому життя й замінила матір! — сказав пріор.

За якийсь час, після сотні запитань і сотні відповідей, пріор і його сестра впевнилися, що гуронець є їхній власний небіж. Вони обняли його, обливаючи сльозами, а Простак сміявся, не мігши уявити собі, щоб гуронець був небожем пріора з Нижньої Бретані.

Зійшлося все товариство; пан де Сент-Ів, який вважався великим фізіономістом, порівняв обидва портрети з Простаковим обличчям і зауважив, що той має очі материні, ніс — пана капітана де Керкабона, а щоки — і батькові й материні. Панна де Сент-Ів, ніколи не бачивши ні батька його, ні матері, запевняла, що Простак скидається на них достеменно. Всі дивувались на волю провидіння й на зв'язок між подіями на цім світі. Врешті, Простакове походження всі визнали за таке очевидне, встановлене, що він сам погодився з тим, що доводиться панові пріорові небожем, кажучи, що він не менш радий мати за дядька його, ніж кого іншого.

Всі пішли до церкви Божої Матері Гори віддати подяку Богові, тим часом як гуронець з байдужим виглядом розважався, п'ючи винце в хаті.

Англійці, які привезли його і вже мали встановлювати вітрила, прийшли сказати йому, що час від'їздити.

— Очевидно, ви не знайшли собі тут ні дядька, ні тітки, — сказав він їм, — повертайтеся до Плімута, а я лишаюся тут; віддаю вам усі мої манатки; мені не треба нічого в світі, бо я небіж пріоріві.

Англійці встановили вітрила, дуже мало турбуючись, чи є у Простака в Нижній Бретані родичі, чи ні.

Коли дядько, тітка й товариство проспівали «Te Deum» («Хвалимо Бога»), коли суддя знову набрид Простакові запитаннями, коли вичерпано було все, що можна сказати зі здивуванням, ніжністю й радістю, пріор Гори й абат де Сент-Ів постановили якомога швидше охрестити Простака. Та не можна ж охрестити великого двадцятидворічного гуронця, як дитину, що вона нічого й не знає про своє переродження. Треба було спочатку навчити його, а здавалося, що це буде важко, бо абат де Сент-Ів гадав, що людина, народжена не у Франції, не має звичайного розуму.

Пріор зауважив товариству, що, коли справді Простак його небіж і не мав щастя народитися в Нижній Бретані, він має від того не менше розуму, це можна бачити з усіх його відповідей, і що напевне природа обдарувала його і з батьківського боку, і з материного.

Для початку в нього поспитали, чи читав він будь-коли книжку. Він сказав, що читав Рабле в перекладі англійською мовою і кілька уривків з Шекспіра, які знав напам'ять, що знайшов він ці книжки у капітана того пароплава, який привіз його з Америки до Плімута, і що він був дуже з того задоволений. Суддя не проминув нагоди запитати його про ці книжки.

— Признатися вам, — сказав Простак, — я думаю, що розгадав дещо, а решти не зрозумів.

По цій розмові абат де Сент-Ів подумав, що так само завжди читає й він, не інакше читає й більшість людей.

— Ви, безумовно, читали Біблію, — сказав він гуронцеві.

— Ні, пане абате, її не було між книжками мого капітана; я ніколи нічого не чув про неї.

— От які прокляті ці англійці! — вигукнула панна де Керкабон. — Для них якась Шекспірова п'еса, якийсь плюмпудинг чи там пляшка рому — дорожчі за П'ятикнижжя. Отже, вони нікого не навернули на віру в Америці; безумовно, вони прокляті від Бога, і ми незабаром одберемо в них Ямайку й Вірджінію.

Та хоч би що там було, із сеп мало похитавши паннасторнішого кравця, щоб з голови й до ніг одягнути Простака. Товариство розійшлося; суддя пішов запитувати в іншому місці. Панна де Сент-Ів, виходячи, багато разів оберталася, щоб поглянути на Простака, що вклонився їй нижче, ніж вклонявся кому-небудь у своєму житті.

Перед тим, як попрощатися, суддя відрекомендував панні де Сент-Ів свого великого недоумка-сина, який щойно закінчив колеж, та вона ледве поглянула на нього, так захопила її гуронцева чемність.

Розділ третій

ГУРОНЕЦЬ, ПРОЗВАНИЙ ПРОСТАКОМ, НАВЕРТАЄТЬСЯ ДО ВІРИ

Пан пріор, зважаючи на свій похилий вік і на те, що Бог послав йому на втіху небожа, забрав собі в голову передати тому своє пріорство, коли вдасться охрестити його й змусити постригтися в ченці.

У Простака була чудова пам'ять; від міцного нижньобретонського організму, зміцнілого в канадському кліматі, мав він таку тверду голову, що коли вдарити по ній, він ледве почував це, а що врізалось в неї — ніколи не стиралося: він ніколи нічого не забував. Його сприйнятливість була тим більша й виразніша, що дитинство його не обтяжували ті нісенітничі й дурничі, які пригнічують наше... Нарешті, пріор постановив, щоб він читав Новий Заповіт. Простак проковтнув книжку з великою втіхою, але не знаючи ні якої доби, ні в якій країні сталися всі події, описані в цій книзі; він не сумнівався, що ареною для них була саме Нижня Бретань, і запрягався повідтинати ніс та вуха Кайяфі й Пілатові, якщо колись зустрине цих шахраїв.

Дядько, в захваті під цих добрих намірів, згодом з'ясував йому факти. Він похвалив його ретельність, але довів йому, що ця ретельність ні до чого, з тієї причини, що люди ці померли вже майже тисяча шістсот дев'яносто років тому. Простак незабаром знав напам'ять мало не всю книжку. Інколи він висловлював заперечення, які ставили пріора в дуже скрутне становище. Кілька разів доводилося йому радитися з абатом де Сент-Ів, а той, не знаючи, що відповісти, покликав одного єзуїта з Нижньої Бретані, щоб закінчити навернення гуронця до віри. Нарешті, благодать зійшла; гуронець пообіцяв стати християнином. Він не сумнівався, що почати треба з обрізання.

— Бо, — казав він, — у цій книзі, яку мені дали читати, я не бачу нікого, хто був би необрізаний; отже, ясно, що я маю пожертвувати своєю крайньою плоттю, і що швидше, то краще.

операцію, гадаючи, що страшенно втішить панну де Керкабон і все товариство, коли справа буде зроблена. Лікар, котрий ніколи ще не робив такої операції, попередив про неї родину, яка страшенно зарепетувала. Добра панна де Керкабон тремтіла, коли б небіж її, що вдався такий рішучий і швидкий до справи, не зробив сам собі якось невдало цієї операції і щоб не було з того дуже сумних наслідків, якими дами завжди цікавляться через свою добру душу. Пріор наставив думки гуронцеві на правдивий шлях; він довів йому, що обрізання вже не в моді, що хрещення куди приємніше й корисніше, що закон благодаті не такий, як закон жорстокості. Простак, який був дуже розумним і простодушним, сперечався, але визнав свою помилку, що дуже нечасто трапляється в Європі з людьми, що сперечаються... Нарешті, він пообіцяв дати охрестити себе, коли захочуть.

Спочатку треба було висповідатися, і це було найважче. У Простака завжди була в кишені книжка, що дав йому дядько: там він не знайшов жодного апостола, що сповідався б, і тому правив своє. Пріор заткнув йому рота, показавши в посланні Святого Якова-молодшого ці слова, що завдали стільки лиха еретикам: «Сповідайте ваші гріхи один одному». Гуронець замовк і висповідався в одного францисканця. Закінчивши сповідь, він витяг францисканця зі сповідальні й, схопивши цього чоловічка дужою рукою, сів на його місце, а того поставив навколішки перед собою.

— Ну, друже мій, сказано: «Сповідайте свої гріхи один одному». Я розповів тобі свої гріхи, і ти не вийдеш звідси, поки не розповіси мені своїх.

Кажучи так, він уперся своїм широким коліном у груди супротивникові. Францисканець закричав не своїм голосом. На крик збіглися люди й побачили неофіта, що душив ченця в ім'я святого Якова-молодшого. Проте радість з приводу охрещення нижньобретонця-гуронця-англійця була така велика, що на ці чудернацтва не звернули уваги; було навіть багато теологів, які думали, що сповідь не така вже й потрібна, бо хрещення вмщує у собі все.

Призначили день за згодою з єпископом із Сен-Мало; він, звичайно, влещений тим, що хреститиме гуронця, приїхав у піщій кареті в супроводі свого почту. Панна де Сент-Ів, благословляючи Бога, надягла найкращу сукню й запросила із Сен-Мало перукарку, щоб виглядати на церемонії якнайкраще. Суддя-розпитувач прибіг разом з усіма мешканцями округи. Церкву розкішно оздобили. Але коли настав час повести гуронця до купелі, його не знайшли. Дядько й тітка шукали його скрізь. Гадали, що він за

сусідніх лісах і селах. Та не було жодних звісток про гуронця!

Занепокоїлися, чи не повернувся він до Англії, згадували, що чули від нього, ніби він дуже любить цю країну. Пан пріор і його сестра, переконані, що нікого там не хрещено, тремтіли за душу свого небожа; єпископ спантеличився і ладен був повернутися; пріор і абат де Сент-Ів були в розпачі. Суддя розпитував усіх перехожих із звичайною своєю поважністю, панна де Керкабон плакала, панна де Сент-Ів не плакала, але глибоко зітхала, що свідчило, мабуть, про її інтерес до тайнства. Вони сумно проходилися вздовж верб і очеретів, що облямовували маленьку річку Ренс, коли раптом побачили посеред річки велику, досить білу постать зі схрещеними на грудях руками. Вони зойкнули й одвернулися, та незабаром цікавість переважила всі інші міркування. Вони тихенько прокралися поміж очеретами і, коли упевнилися, що їх не видно, захотіли побачити, що там робиться.

Розділ четвертий

ПРОСТАКА ОХРЕЩЕНО

Прибігли пріор і абат, допитуючись у Простака, що він там робить.

— Чекаю, панове, на охрещення! — відповів Простак. — Ось уже годину сиджу я у воді по шию і хіба добре доводити мене до застуди?

— Любий мій небоже, — сказав ніжно пріор, — у Нижній Бретані не так хрестяться; одягніться і ходіть з нами.

Почувши цю розмову, панна де Сент-Ів тихенько запитала свою подругу:

— Панно, як ви думаєте, чи почне він одягатися?

Гуронець тим часом заперечив пріорові.

— Ви не переконаєте мене цього разу, як раніше. Відтоді я навчився багато чого і тепер цілком певен, що інакше не хрестяться. Євнуха королеви Каяндакі охрещено в струмку, і спробуйте показати мені в книзі, що ви мені дали, що колись когось було охрещено іншим способом: або я зовсім не охрещуся, або охрещуся в річці.

Хоч скільки йому доводили, що звичаї змінилися, Простак затявся, як справжній бретонець і гуронець. Він все посилався на євнуха королеви Каяндакі. І хоч його тітка й панна де Сент-Ів, що дивилися крізь верби, мали право сказати, що не йому годилося б посилатись на такого чоловіка, вони проте цього не зробили, настільки велика була їхня скромність. Сам єпископ прийшов з ним

речався з єпископом:
— Покажіть-но мені, — казав він, — у книзі, яку дав мені дядько, одним-одну людину, що не була б охрещена в річці, і я зроблю все, що ви хочете.

У розпачі тітка згадала, що, коли небіж вперше вклонявся, панні де Сент-Ів вклонився нижче, ніж будь-кому іншому з товариства; що навіть єпископа не вітав він так сердечно й шанобливо, як цю прекрасну панночку. Вона зважилася у цьому складному становищі вдатися за допомогою до неї і попросила застосувати свій вплив й намовити гуронця, щоб він охрестився бретонським способом, бо не вірила, що її небіж може колись стати християнином, якщо вперто бажатиме охреститися в протічній воді.

Панна де Сент-Ів зашарілася від таємної втіхи, що на неї покладають таке важливе доручення. Вона скромно підійшла до Простака й шляхетно стиснула йому руку.

— То ви нічого не зробите для мене? — сказала вона й, промовляючи ці слова, опустила очі, а потім звела їх з нижною грацією.

— Ах, усе, що ви мені накажете: охреститися водою, кров'ю, вогнем, — нема нічого, в чому б я вам відмовив.

Панна де Сент-Ів мала за честь двома словами зробити те, що не спромоглися зробити ні пріорова ретельність, ні повторні запитання судді, ні навіть єпископові розумування; вона відчувала свій тріумф, але не відчувала ще всієї його ваги.

Хрестини відправили з усією пристойністю, усією пишнотою, усією можливою приємністю. Дядько й тітка передали абатові Сент-Ів і його сестрі честь бути Простакові за хрещених батька й матір. Панна де Сент-Ів сяяла від радості: вона не знала, до чого приневолить її цей почесний титул, вона погодилася, не передбачаючи фатальних наслідків.

Оскільки ніколи не буває церемонії, після якої не було б великого обіду, то, вийшовши з хрестин, сіли за стіл. Нижньобретонські дотепники жартували, що треба було б охрестити його вином; пан пріор сказав, що, за Соломоном, вино звеселяє серце людини; пан єпископ додав, що патріарх Юда мусив прив'язати свого осла до виноградної лози й намочив свій плащ у виноградному сокові, і дуже сумно, що не можна так зробити в Нижній Бретані, бо її Бог позбавив виноградників. Кожен намагався сказати щось дотепне з приводу Простакових хрестин і щось гречно хрещеній матері. Суддя, все розпитуючи, поспитав у гуронця, чи буде він вірний своїм обіцянкам.

— Як же, на вашу думку, могу я занедбати обіцянки, що дав їх панні де Сент-Ів?

Гуронець розпалився; він багато пив за здоров'я своєї хрещеної матері.

— Коли б ви хрестили мене своєю рукою, — сказав він, — то й холодна вода, що ляля мені на потилицю, обпарила б мене.

Суддя визнав, що це дуже поетично, не знаючи, як поширена в Канаді алегорія. Але хрещена мати була з того надзвичайно втішена.

Новоохрещеному дали ім'я Геркулес. Сан-Малоський єпископ усе розпитував, що це за святий, про якого він ніколи не чув. Надзвичайно вчений єзуїт пояснив йому, що то був святий, який зробив дванадцять див; там було ще й тринадцяте, варте дванадцятьох інших, але єзуїтові про нього не випадало говорити; це — перетворення за одну ніч п'ятдесяти дівчат на жінок. Якийсь жартун розповів про це диво, й усі дами опустили очі й вирішили, з огляду на Простакову поставу, що він гідний святого, ім'я якого носить.

Розділ п'ятий

ПРОСТАК ЗАКОХАНИЙ

Треба визнати, що опісля цих хрестин панна де Сент-Ів пристрасно бажала, щоб пан єпископ зробив її учасником ще одного якогось тайнства разом з Геркулесом-Простаком. Та оскільки була вона добре вихована й дуже скромна, то не зважилася навіть перед собою визнати ці ніжні почуття; коли й прохоплювалася вона поглядом, словом, жестом, думкою, — огортала все це серпанком надзвичайно милої соромливості...

Коли єпископ від'їхав, Простак і панна де Сент-Ів зустрілися ніби випадково, не думаючи, що вони шукають одне одного... Простак перший сказав їй, що кохає її від усього серця і що прекрасна Абакаба, яку він божевільно кохав у своїй країні, й близько не схожа на неї. Панна відповіла йому зі звичайною своєю скромністю, що про це треба швидше переговорити з паном пріором, його дядьком та тіткою, що від себе вона теж закине кілька слів своєму братові, абатові де Сент-Ів і що сподівається на загальну згоду. Простак відповів їй, що не потребує будь-чєї згоди; що йому видається надзвичайно смішним питати в інших поради, як йому чинити, і що коли дві сторони згодні, не потрібна третя, щоб погоджувати їх.

— Я ні з ким не раджуся, — сказав він, — коли хочу снідати, чи полювати, чи спати; я добре знаю, що в коханні непогано мати згоду особи, яку кохаєш. Але не в свого дядька й не в свою тітку я

вірите мені, обійдеться без пана абата де Сент-Ів.
Можна уявити, що прекрасна бретонка вжила всієї делікатності свого розуму, щоб у пристойних висловах напоумити гуронця. Вона навіть гнівалася, потім швидко лагіднішала; одне слово, невідомо, чим би закінчилася ця розмова, якби, коли сонечко вже заходило, пан абат не забрав своєї сестри до абатства. Простак залишив спати своїх дядька й тітку, що трохи потомилися від церемонії і довгого обіду. Половину ночі він провів, складаючи гуронською мовою вірші до своєї коханої, бо відомо, що нема жодної країни на землі, де кохання не робило б із закоханого поета.

Другого дня, після сніданку, дядько так сказав йому при панні Керкабон, що була глибоко зворушена:

— Хвала небові за те, що ви, любий мій небоже, мали честь стати християнином і нижньобретонцем. Але цього не досить, я вже старенький; брат мій лишив тільки невеличкий клопоть землі, чого замало. У мене добре пріорство, і коли б тільки ви захотіли стати дяком, як я сподіваюся, я б одписав вам пріорство, й ви жили б собі, як схотіли, заспокоївши мою старість.

Простак відповів:

— Дядьку мій! Нехай нам ідеться на все добре! Живіть якнайдовше! Я не знаю, ні що то означає бути дяком, ні що означає одписувати пріорство, та мені все буде добре, аби лиш мав я при собі панну де Сент-Ів.

— Ах, Боже мій, небоже, що це ви мені кажете? То ви до нестями закохалися в цю прекрасну панну?

— Так, дядьку.

— На жаль, небоже, вам неможливо одружитися з нею.

— Це дуже можливо, дядьку, бо вона щойно не лише стиснула мені руку, прощаючись, але й пообіцяла мені, що проситиме мене для шлюбу, і я напевне одружуся з нею.

— Це неможливо, кажу я вам, бо вона — ваша хрещена мати; це страшений гріх, що хрещена мати стискає руку своєму хрещеникові. Не дозволено одружуватися з хрещеними матерями, це забороняють закони Божі й людські.

— Біс його візьми, дядьку, ви смієтеся з мене! Чому це заборонено одружитися зі своєю хрещеною матір'ю, коли вона молода й гарна? У тій книзі, яку ви дали мені, я не бачив, щоб було погано одружуватися з дівчатами, які допомогли людям охреститися, я весь час бачу, що тут роблять безліч речей, яких нема у вашій книзі, й не роблять нічого, про що там сказано. Признаюся вам, мене це дратує. Коли мене позбавлять прекрасної де Сент-Ів під приводом моїх хрестин, запевняю вас, що викраду її й розхрещуся.

— Любий брате, — сказала вона, — не треба, щоб наш небіж засудив себе на вічну муку, найсвятіший Папа може дати йому дозвіл, і тоді він може бути по-християнському щасливий з тією, яку кохає.

Простак обняв тітку.

— То хто ж цей чудесний чоловік, — спитав він, — що з такою добротою допомагає хлопцям і дівчатам у їхньому коханні? Я хочу зараз піти переговорити з ним.

Йому пояснили, хто такий Папа, і Простак був іще дужче здивований, аніж коли.

— Нема жодного слова про це у вашій книзі, любий мій дядьку; я мандрував, я плив океаном, та й ми живемо на березі океану, і от я покину панну де Сент-Ів, щоб прохати дозволу кохати її в тієї людини, що живе біля Середземного моря, за чотири сотні миль звідси, і говорить незрозумілою мені мовою. Це ж неймовірна дурниця. Зараз же біжу до пана абата де Сент-Ів, який живе тільки за милу звідси й ручуся вам, що одружуся зі своєю коханою за один день.

Коли він говорив так, увійшов суддя, що своїм звичаєм запитав у нього, куди він іде.

— Я йду одружуватися, — відповів Простак, вибігаючи. За чверть години він був у своєї прекрасної і любої бретонки, яка ще спала.

— Ах, брате мій, — сказала панна де Керкабон пріорові, — ніколи ви не зробите з нашого небожа дяка.

Суддя був дуже незадоволений намірами Простака, оскільки хотів одружити свого сина із панною де Сент-Ів, а син той був іще дурніший і ще нестерпніший, ніж батько.

Розділ дев'ятий

ПРОСТАК ПРИБУВАЄ У ВЕРСАЛЬ. ЯК ПРИВІТАЛИ ЙОГО ПРИ ДВОРІ

Простак вийшов з екіпажу на кухонному дворі і поспитав у носіїв королівського паланкіну, о котрій годині можна бачити короля. Носії зареготали нахабно, достоту, як англійський адмірал; Простак повівся з ними точнісінько, як з адміралом, тобто відлупцював їх. Вони хотіли відплатити йому тим самим і, мабуть, дійшло б до кровопролиття, коли б не проходив мимо лейб-гвардієць, бретонський дворянин, і не розігнав цей набрід.

— Пане, — сказав йому мандрівник, — мені здається, що ви добрий чоловік. Я — небіж пана пріора з абатства Святої Гори; я вигнав англійців і приїхав поговорити з королем; прошу вас провести мене до його покоїв.

Гвардієць, зрадівши зустрічі із земляком, який, здавалося, був не в курсі двірських звичаїв, розповів йому, що так з королем не поговориш, а треба спочатку відрекомендуватися панові де Лувуа.

— Гаразд, то поведіть мене до цього пана де Лувуа, який, безперечно, відведе мене до його величності.

— З паном де Лувуа, — зауважив гвардієць, — переговорити ще важче, ніж з його величністю, але я проведу вас до пана Александра, начальника військової канцелярії; це однаково, що ви говоритимете з міністром.

Отже, вони йдуть до цього пана Александра і не можуть потрапити до нього, бо він зайнятий розмовою з однією придворною дамою й дав наказ нікого не впускати.

— Гаразд, — сказав гвардієць, — ще нічого не втратили; ходімо до першого канцеляриста пана Александра, це однаково, що ви говоритимете з паном Александром.

Украй зачудований, гуронець пішов за ним; з півгодини вони сиділи удвох у маленькій приймальні.

— Що це все означає? — дивувався Простак. — Чи в цій країні всі люди невидимі? Куди легше битися в Нижній Бретані проти англійців, ніж у Версалі натрапити на ту людину, до якої маєш справу.

Він розвіював свою нудьгу, розповідаючи землякові про історію свого кохання; але вибила година, і гвардієць змушений був повертатися до виконання службових обов'язків. Вони пообіцяли один одному побачитися завтра, й Простак ще з півгодини сидів сам у приймальні, міркуючи про панну де Сент-Ів і про те, як важко добитися розмови з королем і старшими канцеляристами.

Нарешті цей великий начальник з'явився.

— Пане, — сказав йому Простак, — коли б, одбиваючи англійців, я чекав так довго, як змусили ви мене чекати вашої аудієнції, вони б пограбували Нижню Бретань, як скотіли.

Ці слова цілковито приголомшили урядовця. Нарешті він запитав:

— Чого ви домагаєтесь?

— Винагороди, — сказав той, — ось мої документи.

Він розіклав перед ним усі свої свідоцтва. Урядовець прочитав їх і сказав, що, мабуть, йому дозволять купити собі чин лейтенанта.

— Щоб я дав гроші за те, що відбив англійців? Щоб я платив за право вбити мене для вас, поки ви спокійно даєте отут свої аудієнції? Я гадаю, що ви хочете посміятися з мене. Я хочу щонайменше кавалерійський загін; я хочу, щоб король зробив так, щоб панна де Сент-Ів вийшла з монастиря і щоб її віддали за мене заміж; я хочу говорити з королем про ласку до п'ятдесяти тисяч

корисний, щоб мене використали для чогось і заохотили.

— Хто ви такий, пане, що смієте говорити так голосно?

— О-о! — обізвався Простак. — То ви не прочитали моїх посвідчень? То такий з них отут зиск! Мене звуть Геркулес де Каркабон, мене охрещено, я живу в готелі «Блакитний годинник» і скаржитимуся на вас королеві.

Урядовець вирішив, як і усі сомюрці, що він не зовсім здоровий на голову і не звернув на ці слова великої уваги.

Того самого дня превелебний отець де Ла Шез, сповідач Людовика XIV, одержав листа від свого шпигуна, що обвинувачував бретонця Керкабона в тому, що він прихильний у серці своєму до гугенотів і засуджує поведінку єзуїтів. Пан де Лувуа теж одержав листа від судді-розпитувача, що змалював Простака як шалапуту, що наміряється палити монастирі й викрадати дівчат.

Прогулявшись у версальських садах, де аж знудився, Простак, повечерявши і по-гуронському і по-бретонському, ліг спати в солодкій надії побачити завтра короля й одержати його дозвіл на шлюб з панною де Сент-Ів, мати принаймні кавалерійський загін і припинити переслідування проти гугенотів. Він заколисував себе цими принадними думками, коли до кімнати вдерся вартовий загін. Насамперед вони схопили його рушницю й величезну шаблю. Перелічивши, скільки у Простака грошей готівкою, його забрали до замку, збудованого королем Карлом V, сином Жана II, біля Сент-Антуанської вулиці й Турнельської брами¹.

Уявіть собі здивування Простака під час цієї подорожі. Спочатку він гадав, що це ввижається йому уві сні: він сидів у якогось заціпенінні; потім, охоплений раптовою лютюю, що подвоїла його сили, він ухопив за горло двох своїх проводирів, що були з ним у кареті, викинув їх геть, сам кинувся за ними, тягнучи третього, що хотів його затримати; від надмірного зусилля він упав. Його зв'язали й поклали знову в карету.

— Так ось яка нагорода, — казав він, — тому, хто вигнав англійців з Нижньої Бретані! Що сказала б ти, прекрасна Сент-Ів, коли б побачила мене у такому становищі!

Нарешті приїхали до місця, що мало бути йому за оселю, мовчки, як мертвого вносять на кладовище, внесли його до камери, де судилося йому відбувати ув'язнення. У тій камері вже був один старий відлюдник з Пор-Роялю² на ім'я Гордон. Він животів там уже два роки.

¹ Тобто до в'язниці Бастилія.

² Пор-Рояль — назва монастиря янсеністів.

І відразу ж замкнулися величезні засуви на масивних дверях, оббитих залізом. Двоє в'язнів лишилися відокремленими від усього світу.

Розділ десятий

ПРОСТАКА ЗАМКНЕНО В БАСТИЛІІ З ЯНСЕНІСТОМ

Гордон був бадьорий і спокійний старий, що визначався двома неабиякими талантами: умів терпіти злигодні й утішати знедолених. Щиро та співчутливо підійшов він до свого товариша й сказав, обіймаючи його:

— Хоч би хто ви були, коли маєте жити зі мною вкупі в опійній домовині, будьте певні, що я завжди забуду про самого себе, аби тільки полегшити ваші муки в пекельній безодні, куди вас кинуто. Любімо провидіння, що привело нас сюди, терпімо й сподіваймося.

Ці слова вплинули Простакові на душу, неначе англійські краплі, що повертають до життя вмирующего, і він широко розплющив здивовані очі.

Після перших привітань Гордон, не силкуючись дізнатися про причину його лиха, своєю любов'ю розмовою й тим зацікавленням, яке знедолені мають один до одного, навів йому бажання розкрити своє серце й зняти тягар, що гнітив його. Але Простак не міг зміркувати, чому скоїлося з ним його лихо; воно видавалося йому чимсь безпідставним, і добродій Гордон був такий самий здивований, як і він.

— Мабуть, — сказав янсеніст гуронцеві, — Бог мав щодо вас якісь великі наміри, бо привів вас з озера Оріноко до Англії й Франції, де вас у Нижній Бретані охрестили, кинув вас сюди задля спасіння душі вашої.

— А я, їй-богу, думаю, — відповів Простак, — що в мою долю втрутився сам диявол. Мої американські співвітчизники ніколи не поводитися зі мною так жорстоко, як оце тут, вони й уявити цього не можуть. Їх зовуть дикунами, але вони люди добродішні, а жителі ж цієї країни рафіновані негідники. Мене, по правді, дуже дивує, що я приїхав з Нового Світу для того, щоб у Старому мене замкнули на чотири засуви у товаристві священика, але коли я подумаю про безліч людей, які кидають одну півкулю, щоб дати себе вбити на іншій, чи які зазнають дорогою аварії і їх їдять риби, то не бачу, щоб Бог мав прихильні наміри щодо цих людей.

СЕНТ-ІВ ВИЗВОЛЯЄ СВОГО КОХАНОГО І ЯНСЕНІСТА

На світанку вона помчала до Парижа з міністровим наказом. Важко змалювати те, що діялося в її серці під час подорожі. Що може зобразити душу благородну й цнотливу, принижену своїм безчестям, сп'янілу від ніжності, змучену докорами сумління за те, що зрадила коханого, охоплену радістю визволити того, кого кохала!

До всіх її думок домішувалися її скорботи, її боротьба, її успіхи. То не була вже та проста дівчина, думки якої були обмежені провінційним коханням; кохання й нещастя сформували її; почуття досягло в неї такого ж розвитку, як розум досяг у душі її знедоленого коханця. Дівчата легше навчаються відчувати, ніж чоловіки думати. Її пригода була повчальніша за чотири роки сидіння в монастирі.

Одяг на ній був надзвичайно скромний; вона з жахом дивилася на вбрання, в якому з'явилася перед своїм жорстоким добродійником; вона залишила приятельці діамантові сережки, навіть не глянувши на них. Змучена й чарівна, обожнюючи Простака й зневажаючи себе, прийшла вона нарешті до

Замку помсти, цих жажливих стін,
Які ховають і безвинність, й злочин.

Коли треба було вийти з карети, їй забракло сил. Їй допомогли, і вона ввійшла, схиливши голову, з тремтячим серцем і мокрими очима; її провели до коменданта; вона хотіла заговорити до нього, але голос її завмер; вона показала свій наказ, ледве вимовивши кілька слів. Комендант, що полюбив свого в'язня, був дуже задоволений з його визволення. Серце його не загрубіло, як серця деяких шановних тюремників, що, дбаючи тільки про винагороду, зв'язану з охороною їхніх в'язнів, мають ці жертви за підвалини своїх прибутків і, живучи долею інших, потай радіють жажливою радістю зі сліз нещасних.

Він звелів привести в'язня до себе. Двоє закоханих зустрілися, обоє впали непритомні. Прекрасна Сент-Ів довго лежала нерухомо й безживна, але Простак швидко повернув собі відвагу.

— Очевидно, ця пані ваша жінка, — сказав йому начальник. — Ви не говорили мені, що одружені. Мені відомо, що це її великодушним клопотам завдячуєте ви своїм визволенням.

— О! Я не гідна бути йому за дружину, — сказала тремтячим голосом прекрасна Сент-Ів і знову знепритомніла.

Коли вона отямилася, все ще тремтячи, подала йому грамоту про винагороду і патент на звання капітана. Простак, здивований і зворушений, прокинувся від одного сну, щоб поринути у другий.

— За що мене ув'язнили тут? Як змогли ви мене визволити? Де ті потвори, що вкинули мене сюди? Ви богиня, що зійшла з неба мені на допомогу.

Прекрасна Сент-Ів опустила очі, поглянула на коханого, червоніла й одвернулася; через хвилину очі її зросилися сльозами. Нарешті, вона розповіла йому все, що знала, й усе, що знесла, крім того, що вона хотіла б сховати назавжди й що кожен інший, окрім Простака, звичніший до світу й обізнаніший з двірськими звичаями, легко відгадав би.

— Чи то можливо, щоб така нікчема, як той суддя, міг позбавити мене волі! Ах, я добре бачу, що є люди дикіші від звірів, усі вони можуть шкодити. Але чи можливо, щоб езуїт, королівський духівник, так само допомагав моєму нещастю, як і цей суддя? Не можу й уявити, з якого приводу цей огидний шахрай переслідує мене? Чи з мене зробили янсеніста? І потім, як це ви згадали про мене? Я не заслуговував того, я був тоді тільки дикун. Як ви змогли без поради, без допомоги вирушити у Версаль? Ви з'явилися там і розбили мої кайдани! То, значить, є у вроди й чесноти якісь непереможні чари, од яких падають залізні двері й які зм'якшують і бронзові серця!

За цим словом про чеснотність у прекрасної Сент-Ів вихопилася ридання: вона не знала, яка невинна була у злочині, що за нього докоряла собі.

Коханий її продовжував далі:

— Ангеле, що розірвав мої пута, коли ви (чого я досі не розумію) маєте вплив, щоб творити правосуддя, зробіть так, щоб його виявили до одного старого, який перший навчив мене мислити, як ви навчили кохати. Недоля з'єднала нас, я люблю його як батька, я не можу жити ні без вас, ні без нього.

— Я? Щоб я просила того самого чоловіка...

— Так, я хочу бути всім зобов'язаний одній вам і нікому більше. Напишіть цьому могутньому чоловікові, засипте мене вашим добродіянням, докінчіть те, що почали, докінчіть ваше диво.

Вона відчула, що повинна зробити все, чого вимагає її коханий; вона хотіла писати, — руки не корилися їй. Тричі починала вона листа й тричі розривала його. Нарешті вона написала, й за кохані вийшли, обнявши старого мученика за спокутливу благодать.

Щаслива й розпачлива де Сент-Ів знала, в якому домі живе її брат; вона пішла туди, і коханий її оселився в тому самому домі. Ледве вони прийшли, як її протектор надіслав їй ордера на звільнення добродія Гордона й просив у неї побачення на другий день. Отже, за кожен чесний і великодушний вчинок, який вона робила, ціною було безчестя. Вона з огидою дивилася на цей спо-

звільнення своєму коханому й одмовили йому. Простак міг розлучитися з нею тільки для того, щоб піти визволити друга; він полетів туди; він виконав цей обов'язок, міркуючи над дивовижними подіями і дивуючись з мужньої чесноти молодої дівчини, якій двоє нещасливих завдячували своїм життям.

Розділ двадцятий

ПРЕКРАСНА СЕНТ-ІВ ПОМИРАЄ. ЩО ПОТІМ СТАЛОСЯ

Покликали іншого лікаря. Цей, замість того, щоб допомогти природі й дати їй цілковиту волю в боротьбі за юну істоту, всі органи якої волають до життя, тільки те й робив, що сперечався з колегою. Через два дні хвороба стала смертельною, вона однаково сильно охопила мозок, який вважають вмістилищем розуму, і серце, що є, так би мовити, вмістилищем пристрастей.

«Через яку незрозумілу механіку органи тіла підлягають почуттям і думкам? Яким чином одна-єдина скорботна думка порушує обіг крові? І як кров й собі впливає на людський розум? Що то за незнаний флюїд, існування якого є безперечне, який швидше й діяльніше за світло вмиє облітає всіма каналами життя, викликає враження, спогади, сум чи радість, розум чи нестяму, з жалем викликає те, що хотілося б забути, і з тварини, що мислить, робить або об'єкт захоплення, або об'єкт жалю і сліз?»

Отак думав добрий Гордон, і це, таке природне міркування, якого рідко доходять люди, нічого не зменшило в його смуткові, бо він не був із тих нещасних філософів, що намагаються бути нечутливими. Він хвилювався за долю цієї молодої дівчини, неначе батько, що бачить, як повільно вмирає його кохана дитина. Абат де Сент-Ів був у розпачі, пріор з сестрою лили потоки сліз. Але хто може змалювати горе її коханого?..

Тітка, майже нежива, тримала голову вмираючої у своїх безси-лих руках, брат її стояв навколішки перед ліжком; коханий стис-кав її руку, обливаючи її сльозами, і прохоплювався риданнями; він називав її своєю добродійницею, своєю надією, життям своїм, половиною себе самого, своєю коханою, дружиною своєю. На сло-во «дружина» вона зітхнула, поглянула на нього з невимовною ніжністю й раптом скрикнула від жаху; потім в одну з тих хви-лин, коли пригнічені почуття чи страждання не настільки від-чутні і душа її знову звільнилася, вона вигукнула:

— Мені бути вам дружиною! Ах, любий, коханий, це ім'я, це щастя, ця винагорода не для мене; я помираю, і я варга цього!

...це означає, що...
...це означає, що...
...це означає, що...

Цих страшних і пристрасних слів ніхто не міг зрозуміти, але вони сповнили всі серця страхом і смутком. Вона мала мужність розповісти про все. Усі присутні тремтіли від здивування, суму, жалю; усі з'єдналися у ненависті до могутнього чоловіка, що вправив несправедливість тільки злочином, змусивши найпочеснішу невинність стати його співучасницею.

— Ти винна? — сказав їй коханий. — Ні, ти невинна! Злочин може бути тільки в серці: твоє ж серце належить чесноті й мені.

Він ствердив це почуття словами, що, здавалося, повернули життя прекрасній Сент-Ів. Вона заспокоїлася й була здивована, що її ще люблять. Старий Гордон був би засудив її за тих часів, коли був тільки янсеністом, але, ставши мудрецем, він поважав її, він плакав.

Серед усіх цих сліз і страхів, коли загроза втратити дорогу дівчину переповнювала всі серця, коли всі були засмучені, доповіли про придворного гінця. Гінець? До кого? Чого? То було послання королівського духівника до пріора Святої Гори. То не отець де Ла Шез писав його, а брат Вадбле, його прислужник, людина дуже значна в ту пору: це він сповіщав архієпископів про волю велебного отця, давав аудієнції, обіцяв прибуткові посади, міг інколи написати наказ про арешт. Він писав абатові Святої Гори, що його велебність дізналася про пригоду з його небожем, що його ув'язнення було помилкою, що такі невеличкі неприємності трапляються часто, що на них не треба зважати, що, нарешті, він згоден, щоб пріор відрекомендував завтра йому свого небожа, що він повинен привести з собою і добродія Гордона. Брат Вадбле проведе їх до його велебності й до пана Лувуа, який скаже їм кілька слів у своїй приймальні.

Він додав, що історію про Простака та про його бійку з англійцями розповіли королеві, що король напевне призволить помітити його, коли проходитиме галерею, і навіть хитне йому головою. Лист закінчувався надією, що всі двірські дами поквапляться закликати його небожа до себе, чимало з них скажуть йому: «Добридень, пане Простаце» — і що, безперечно, розмовлятимуть про нього під час королівської вечері. Лист був підписаний так: «Прихильний до вас Вадбле, брат-езуїт». Коли пріор прочитав листа вголос, його розлючений небіж, перемагаючи на хвилину свій гнів, нічого не сказав посланцеві, але, звертаючись до свого товариша в біді, запитав, що він думає про тон цього послання. Гордон відповів йому:

...це означає, що...
...це означає, що...
...це означає, що...

і змушують танцювати.
Простак, якому під час великих душевних зворушень поверталася його природна вдача, розірвав листа на шматки й кинув їх гінцеві у вічі:

— Ось моя відповідь!

Його настраханий дядько думав, що вже блискавка й двадцять наказів про арешт упадуть на нього; він швиденько побіг писати, він перепрошував, як умів за те, що вважав за молоду запальність і що було поривом великої душі.

Та сумніші турботи захопили всі серця. Прекрасна й знедолена Сент-Ів відчувала вже, що надходить кінець; вона була спокійна, але тим жахливим спокоєм знесилоного організму, що більше не має сил боротися.

— О, мій коханий, — сказала вона згасаючим голосом, — смерть покарала мене за мою нестійкість; але я помираю заспокоєна, бо знаю, що ви вільні; я кохала вас, зраджуючи, й кохаю вас, прощаючись з вами навіки.

Вона не пишалася показною мужністю, вона не хотіла того жалюгідного самолюбства, щоб кілька сусідок сказали: «Вона померла мужньо». Хто в двадцять років може втратити коханого, життя й те, що зветься «честю», без жалю й глибокого смутку? Вона відчувала весь жах свого становища і давала зрозуміти це тими словами й поглядами вмираючої, що промовляють так владно. Вона плакала, як і ті, що були біля неї, коли мала силу плакати...

Коли настала фатальна хвилина, у всіх присутніх вихопилися сльози й зойки. Простак не міг себе опанувати. У міцних духом почуття куди бурхливіші, ніж у душ ніжних. Добрий Гордон добре знав його, щоб боятися, як би, отямившись, він не вкоротив собі віку. Поховали всю зброю. Нещасливий молодик помітив це і сказав родичам та Гордонові, не плачучи, не зітхаючи, не зворушуючись:

— То ви гадаєте, що на землі є хтось, хто має право й змогу завдати мені заподіяти собі смерть?

Гордон, як міг, обминав ті нудні, загальні ліки, якими силкуються довести, що не можна самовільно позбавляти себе життя, хоч би яке лихе воно було, що не треба покидати свій дім, коли несила там жити, що людина на землі, наче солдат на варті. Немов для Істоти Істот важить, у цьому чи іншому місці перебуває дане поєднання матеріальних частинок.

Похмуре й страшне Простакове мовчання, тьмяні очі, бліді уста, що аж тіпалися, тремтіння усього тіла, викликали в душі тих, хто дивився на нього, ту суміш співчуття й страху, яка поне-

у вигляді беззмістовних вигуків. Прибігла господиня і її родина, всі боялися його розпачу, не спускали з нього очей, стежили за кожним його рухом. Вже крижане тіло прекрасної Сент-Ів перенесли до нижньої зали, далі від очей її коханого, а він, здавалось, ще шукав її, хоч був у тому стані, коли нічого не бачив.

Посеред цієї вистави смерті, коли тіло поставили на дверях дому, коли два священники поруч кропильниці неухважно вичитували молитви, коли перехожі знічев'я бризкали кілька краплин свяченої води на труну, а інші байдуже йшли своєю дорогою, рідні плакали, а коханий ладен був позбавити себе життя, з'явився Сен-Пуанж з версальською приятелькою.

Його хвилинна пристрасть, тільки раз задоволена, перейшла в кохання; його вколело те, що від його благодіянь одмовилися. Отець де Ла Шез ніколи й не подумав би прийти до цього дому, але Сен-Пуанж, маючи увесь час перед очима образ прекрасної Сент-Ів, прагнучи задовольнити пристрасть, яка під час єдиного володіння встромила йому в серце жало бажань, не вагався прийти сам до тієї, яку, може, захотів би бачити не більш як тричі, коли б вона сама прийшла до нього. Він вийшов із карети; перше, що побачив, була труна. Він одвернув очі з тою огидою звиклого до насолод чоловіка, який вважав, що його повинні берегти від кожного видовища людського нещастя. Він хотів зійти сходами. Версальська дама з цікавості спитала, кого мають ховати; їй назвали ім'я панни де Сент-Ів. Від цього імені вона зблідла й скрикнула. Сен-Пуанж озирнувся; здивування й смуток сповнили йому душу. Гордон був поряд з повними сліз очима. Він припинив свої сумні молитви, щоб розповісти царедворцеві все це жахливе нещастя; він говорив йому з тією владністю, яку надають людині сум і чеснота. Сен-Пуанж од природи не був лихий; потік справ і розваг підхопив його душу, яка ще не спізнала себе. Він не зазнав ще старості, од якої черствіють звичайно серця міністрів. Опустивши очі, слухав він Гордона, витер з них кілька слізок і здивувався, що вилляв їх: він зазнав каяття.

— Я неодмінно хочу бачити, — сказав він, — того незвичайного чоловіка, про якого ви мені говорите; він зворушує мене мало не так само, як ця невинна жертва, до смерті якої я спричинився.

Гордон провів його до кімнати, де пріор, панна де Керкабон, абат де Сент-Ів і кілька сусідів повертали до життя молодика, що знепритомнів.

— Я — причина вашого лиха, — сказав йому помічник міністра. — Я віддам своє життя, щоб виправити це.

Перше, що спало Простакові на думку, було вбити його і потім вбити себе. Йому нічого іншого не лишалося, але він не мав зброї

і його пильнували. Сен-Пуанж не знав ду-
яким ішли докори, зневага, огида, що їх він цілком заслуговував і яких для нього не жалкували.

Час зм'якшує все. Пан де Лувуа, нарешті, зробив-таки прекрасного офіцера з Простака, який з'явився в Парижі й у війську під іншим ім'ям; його вихваляли всі чесні люди, й він був водночас і безстрашним воїном, і філософом. Про минуле він ніколи не говорив без зітхань, а проте єдиною його розрадою було те, щоб говорити про нього. До останньої хвилини життя шанував він пам'ять ніжної Сент-Ів. Абат де Сент-Ів і пріор одержали прибуткові духовні посади. Добра панна де Керкабон прийшла до думки, що військова слава — крапця доля для її небожа, аніж посада дяка. Версальська побожниця зберегла діамантові сережки і ще одержала гарний подарунок. Отець Ту-а-Ту отримав скриньки шоколаду, кави, грудкового цукру, цукатів, разом з «Розмислами» преподобного отця Круазе й «Квітами святості», заведеними в сап'янові палітурки. Добрий Гордон до самісінької смерті приятелював з Простаком; він теж одержав добру посаду й забув на завжди спокутливую благодать. Його девізом було: «Нещастя інколи йде на добре». А скільки чесних людей на світі можуть сказати:

«У нещасті немає нічого доброго!»

Переклад Леоніда Івченка

Запитання і завдання

1. У чому виявляється «природний розум» Простака?
2. Як і з якою метою використовує Вольтер прийом «очуднення» у повісті «Простак»?
3. Які вади сучасної йому цивілізації критикує Вольтер у другій частині свого твору?
4. У чому полягає комізм у повісті?

